

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De actualiteit van

Anne Anema

(Minnertsga 1872-Haarlem 1966)

door *Rolf van der Woude*

De auteur is historicus en verbonden aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Gezag en vrijheid

Het is lastig de persoon Anne Anema te plaatsen in de vaak sobere, steile en stellige gereformeerde wereld tussen de beide wereldoorlogen. Alleen al door zijn ‘geweldige knevel met wuivende punten’ op het ‘schone roofvogelgelaat’, onderscheidde hij zich van zijn geloofsgenoten. En waar een ‘stroeve statigheid en zalvende toon’ veel mannenbroeders kenmerkte, gaf Anema de indruk een man van ‘spirit’ en van ‘scherts’ te zijn. Als het hem uitkwam bezocht hij bijeenkomsten in een ‘zeer licht gekleurd palmbeach pak’, bruine schoenen en artistieke das, en deed dan denken aan een bij toeval in een achtenswaardig gezelschap verzeilde ‘licht-fantastisch aangelegden globetrotter’. Anema had iets van een artiest. Hij hield van kunst en cultuur en speelde voortreffelijk piano.

Zijn eruditie was groot, evenals zijn scherpe, kritische geest. In kleine kring kon hij – vaak tot onbegrip van anderen – bitter en sarcastisch uithalen en hij spaarde dan geen reputatie. Maar hij bezat ook een diep doorleefde innerlijke vroomheid.¹ In zijn

optreden naar buiten wist hij vaak de juiste snaar te raken, vooral bij de achterban. Zo wist hij zich, bij al zijn excentriciteit, een vaste plaats te verwerven onder zijn antirevolutionairen.

Deze Friese boerenzoon had naar eigen getuigenis ‘een donkere jeugd’, bezocht het gymnasium te Leeuwarden en trok met grote ambities en hoge verwachtingen richting Amsterdam om aan de Vrije Universiteit en de Gemeentelijke Universiteit letteren te studeren en tegelijkertijd rechten in Leiden. Maar de spoken uit het verleden, de twijfels over het heden en zijn hoge aspiraties haalden hem in. Hij raakte zwaar overspannen.

Woord en geschrift van Abraham Kuyper brachten hem terug naar het geloof van zijn jeugd. ‘Door zijn woord heb ik mijn Heiland gevonden’, getuigde hij.² Toen hij zichzelf hervond, maakte hij zijn studie in Leiden snel af en promoveerde op 22-jarige leeftijd.³

Voor de neocalvinistische bekeerling was geen carrière weggelegd op een van de rijksuniversiteiten; Anema ging de kost verdienen als advocaat en procureur in

Leeuwarden. Maar studies als *Calvinisme en rechtswetenschap* (1897) effenden de weg voor een professoraat aan de Vrije Universiteit. Hij werd ook actief voor de ARP en de media zagen in hem een veelbelovende jonge politicus met een grote toekomst binnen de partij.⁴ Dat was voorbarig, maar de politiek bleef hem boeien. Hij werd in 1921 lid van de Eerste Kamer en bleef dat tot na zijn tachtigste.

In 1904 kreeg Anema een leerstoel aangeboden. Hij liet zijn grote wetenschappelijke gaven zien in zijn in 1911 uitgekomen studie *Van Bewijs*, dat een privaatrechtelijke klassieker werd. Om verschillende redenen werd zijn hoogleraarschap niet wat hijzelf en anderen daarvan verwachtten. Dat hij het echte zitvlees van de geleerde miste, speelde zeker mee. Maar ook stelde de wetenschap met zijn vele haarkloverijen en spitsvondigheden hem teleur. Graag had hij de universiteit verruild voor zetel in het openbaar bestuur, maar het lidmaatschap van de Raad van State ging tot zijn grote frustratie aan hem voorbij.⁵

Anema was een veeleisend maar populair docent. Hij wilde zijn studenten als toekomstige calvinistische voorhoede veel meegeven. Hij toonde scherpzinnigheid en humor, maar onthield zijn leerlingen zijn vaak krachtige opinies niet. Maar op momenten schaamde hij zich er niet voor zijn bevindelijke kant te laten zien.

RECHTSSTAAT

Anema had de gave op cruciale momenten het gereformeerde volk een hart onder de riem te steken en het de weg te wijzen. Zo ook aan het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw. De grote economische crisis en de onmacht van politiek en bestuur trokken diepe sporen in de Nederlandse samenleving. Er rees twijfel aan de houdbaarheid van

het parlementaire stelsel en de democratische rechtsstaat. Mussolini kon op sympathie rekenen. 'Die laat ten minste de treinen weer op tijd rijden.' En 'die half gekke Hitler' zorgde maar wel even voor orde, rust en

.....
.....
*Anema bezat een antenne voor
wat onder de oppervlakte van
de samenleving speelde*
.....
.....

werkgelegenheid. Diens rassenhaat werd meestal verbloemd: 'Zo'n vaart zal het toch niet lopen.'

Achter een masker van nuchterheid, jovialiteit, ironie en sarcasme verborg Anema een gevoelige aard. Hij bezat een antenne voor wat onder de oppervlakte van de samenleving speelde. Over Europa in de twintigste eeuw, waar militarisme, populisme en totalitarisme de kop opstaken, maakte hij zich grote zorgen. De barbarij van de Eerste Wereldoorlog schokte hem diep. En toen Hitler in 1933 de macht greep, liet hij in kleine kring onmiddellijk zijn afkeer blijken.⁶ Maar de volkenrecht deskundige en staatsrechtsgeleerde Anema was met een simpele afwijzing en een eenvoudige verklaring niet tevreden. Hij speurde naar diepere oorzaken. In zijn *Grondslag en karakter van de Italiaansch-fascistische staatsleer*, die vaak als een van zijn scherpzinnigste publicaties wordt gezien, legde Anema de duistere wortels van het Italiaanse fascisme bloot. Hij schetste het fascisme als de uitkomst van een lang historisch proces. Cruciaal was de opkomst van het humanisme, dat het idee van goddelijke soevereiniteit afschafte en zo de basis van het recht 'misvormde tot een stel aangeboren en onvervreembare grond- en burgerrechten'.⁷ Op dit fundament werd een rechtsstaat gebouwd, dat wel breed werd aanvaard, maar dat zich tegelijkertijd

kenmerkte door een 'doods rationalisme en formalisme'. Het fascisme was daarop een reactie.⁸ Het bouwde zijn macht op een mythe en werd uiteindelijk een antichristelijke religie van de Staat. Een 'bloedeloos rationalisme' werd ingeruild voor een 'bloeddorstig irrationalisme'.⁹ Er was maar één antwoord mogelijk: 'een onvoorwaardelijke en gehele afwijzing'.¹⁰

Maar als het fascisme geen uitweg bood, wat dan wel? Anema is er niet toe gekomen een eigen staatsleer te formuleren. Uit zijn publicaties, toespraken en redevoeringen zijn wel de belangrijkste contouren te schetsen. Als calvinist neemt Anema in de soevereiniteit van God zijn uitgangspunt. In het negatieve betekent dit dat hij de mens als bron van gezag en vrijheid afwijst;¹¹ in het positieve dat 'het zelfstandig karakter van het gezag der Overheid en de zelfstandige vrijheid der menselijke persoonlijkheid onaantastbare grootheden' zijn.¹² Op deze wijze is het probleem van macht en recht in de staat opgelost, meende Anema.¹³ Want de staat wordt zo niet 'tot mandataris van den soevereine mensch' en evenmin de mens 'een voorwerp van willekeur van een almachtigen staat'. Elk heeft zijn door God aangewezen plaats in het rechtsbestel. Waar deze calvinistische staatsleer ingang vond, werd het 'tot pit van de natie'. Het bracht een hoog ontwikkeld staats- en politiek besef en 'hooggestemden burgerzin'.¹⁴

In deze calvinistische staatsleer verankert Anema rechtsstaat en Grondwet. De Grondwet ziet hij als een historisch gegroeid staatsstuk dat in grote lijn het publiek bestel aangeeft en op sommige punten nieuwe wegen wijst.¹⁵ 'De Grondwet', zo stelde hij in de Eerste Kamer, 'draagt daarom steeds wat ik zou willen noemen een aposterioristisch karakter; met constitutie-prutserij uit den tijd der Franse revolutie hebben wij afgedaan'.¹⁶ Van hoogdravende preambules of

hooggestemde beginselverklaringen moest hij niets hebben. De rechtsstaat was net als de Grondwet niet zelfgenoegzaam, maar viel alleen afdoende te bewaken vanuit de beginselen van de calvinistische staatsleer.

ONMACHTIGE EN VISIELOZE STAAT

Bezit Anema's staatsleer nog enige actualiteitswaarde of heeft het afgedaan? Als diep in een kuyperiaans neocalvinisme geworteld staatsdenken zullen Anema's ideeën waarschijnlijk nog maar weinig supporters vinden. Anders ligt het wellicht als het gaat om de uitwerking die hij eraan gaf. Want zelf had hij een hekel aan beginselretoriek en *Prinzipienreiterei*. Dat hadden zijn ervaringen met Kuyper – die daar een handje van had – hem wel geleerd.¹⁷ Anema erkent dat de praktische politiek veel tijdelijks bevat en pragmatisch handelen onontkoombaar is. Hoe hadden antirevolutionairen in het verleden immers niet het ingrijpen van de staat in de sociale wetgeving verfoeid, terwijl zij nu dat tot op zekere hoogte propageerden?¹⁸ Ook was hij zelf tegen de doodstraf, die echter in orthodox-protestantse kring vaak nog hartstochtelijk werd verdedigd.¹⁹ Voor dergelijke verschillen van mening moest ruimte zijn.

Anema achtte onze parlementaire democratie een hoog goed, maar was zich evengoed bewust van haar zwakke kanten. Gemakkelijk kan de democratie vervallen tot een formalistisch en in wezen inhoudsloos geheel of een systeem dat de leuze 'geef, geef, geef' tot wet verheft en heb- en zelf-zucht propageert en cultiveert. Een tot een puur formeel-juridisch systeem of individueel consumptisme verwaterde democratie is voor Anema een valse democratie. De 'echte' democratie ziet Anema als uitkomst van een vaak moeizaam verlopen ontwikkeling, een soort volwassenworden van volk en natie.

Democratie heeft daarom een doel. Zij wil alle klassen van het volk verantwoording laten dragen in het sociale leven, alle rangen en standen zeggenschap geven in de pu-

*Democratie betekent in diepste
wezen verantwoordelijkheid
dragen vanuit een diep gevoeld
gemeenschapsbesef*

blieke zaak en tegelijkertijd het gezag van de overheid doen erkennen. De wisselwerking tussen gezag en vrijheid is de essentie van democratie en rechtsstaat. Democratie betekent in diepste wezen verantwoordelijkheid dragen vanuit een diep gevoeld gemeenschapsbesef.²⁰

Hoogstwaarschijnlijk had Anema zich in deze tijd grote zorgen gemaakt over de staat waarin de democratie verkeert. Een belangrijk deel van de bevolking voelt zich nauwelijks nog bij staat en natie betrokken, kent weinig gemeenschapsbesef en wenst geen verantwoordelijkheid te dragen. De staat is voor dit deel van de bevolking een anonieme,

gewantrouwde macht met plucheplakkers en zakkenvullers als vertegenwoordigers. Tegelijkertijd krijgt de overheid alle maatschappelijk problemen op haar bord geschoven en wordt zij met hoon overladen als die niet worden opgelost. Daarmee dreigt de staat zijn legitimiteit te verliezen. Het zou in Anema's denken passen als hij door 'legitimiteit' een dikke streep zou halen en dat zou veranderen in 'gezag' of misschien wel 'moreel gezag'. Dat Anema de huidige overheid als een technocratie zou betitelen dat gebod op gebod, regel op regel produceert, maar visie ontbeert, is meer dan een vermoeden. Het heeft de vrijblijvende samenleving opgeleverd, want een overheid die geen idealen koestert, kan ze ook niet op het volk overdragen. Een van die idealen zou moeten zijn dat burgers en *civil society* hun verantwoordelijkheden terugkrijgen. Dat kan alleen als de staat en de haar vertegenwoordigende politieke en bestuurlijke elites hun moreel gezag herwinnen en desnoods hun autoriteit afdwingen. Een 'krachtige' overheid achtte Anema onontbeerlijk voor een goed functionerende rechtsstaat. Want een onmachtige en visieloze staat geeft populistten een kans.

Noten

- 1 A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005, p. 103.
- 2 A. Anema, 'Dr. A. Kuyper', *Stemmen des Tijds* 10 (1921), pp. 113-125 (p. 113).
- 3 Hij had een goede tijd in Leiden. Professor J.Th. Buys bracht hem de belangstelling voor rechtsfilosofie bij en zijn collega W. van der Vlugt die voor het internationale en volkenrecht. Beider portretten sierden naast die van Kuyper zijn studeerkamer (Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1880-heden) aan de Vrije Universiteit (HDC), Archief Anema, inv.no. 61. Toespraak voor de Calvinistische Juristenvereniging, 25 mei 1960).

- 4 *Nieuws van den Dag*, 4, 9 en 10 november 1911.
- 5 Volgens *Het Vaderland* van 19 januari 1932 waren Anema en de katholieke politicus jhr. mr. O.F.A.M. van Nispen tot Sevenaer de belangrijkste kandidaten. Geen van beide werd evenwel benoemd.
- 6 HDC, Archief Calvinistische Juristenvereniging, inv.no. 1. Jaarverslag 1933. Openingsrede A. Anema bij de vergadering van 24 mei 1933.
- 7 A. Anema, *Grondslag en karakter van de Italiaansch-fascistische staatsleer*. Kampen: Kok, 1934, p. 13.
- 8 Anema 1934, p. 26 e.v.
- 9 Anema 1934, pp. 53 en 56.
- 10 Anema 1934, p. 78.
- 11 A. Anema, *De soevereiniteit Gods en de staatkundige verhoudingen*. Z.p. z.j. [1934], p. 5. Het exemplaar dat de universiteitsbibliotheek van

- de Vrije Universiteit zou bezitten, bleek onvindbaar. Een gestencild afschrift is te vinden in: HDC, Archief Anema, inv.no. 121.
- 12 A. Anema, *Onze tijd en onze roeping. Een woord aan ons gereformeerde volk*. Rotterdam: Libertas, 1921, p. 59.
- 13 J.S. Reinders, 'Macht in dienst van het recht. Gereformeerden over oorlog en vrede in de periode 1918-1940', in: J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (pp. 241-259). Franeker: Wever, 1987, p. 248.
- 14 Anema, *De souvereiniteit Gods*, p. 6.
- 15 I.A. Diepenhorst, 'De juridische faculteit (1880-1980)', in: Michiel van Os en Wiert Jan Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap, 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit* (pp. 105-155). Kampen/Amsterdam: Kok/VU, 1980, p. 115.
- 16 Redevoering Eerste Kamer, 5 april 1922; opgenomen in: A.L. de Block en J. van Andel Gzn., *Redevoeringen van Mr. A. Anema*. Haarlem: Tjeenk Willink, 1952, p. 2.
- 17 HDC, Archief Anema, inv.no. 61. Toespraak voor de Calvinistische Juristenvereniging, 25 mei 1960.
- 18 Anema 1921, p. 45 e.v.
- 19 *Het Vaderland*, 6 november 1924.
- 20 Anema werkte dit thema uit in A. Anema, *Tweelei democratie. Rede gehouden op den antirevolutionairen partijdag voor de provincie Gelderland te Arnhem op 12 mei 1902*. Amsterdam: Kirchner, 1902.